JADIDLARNING HARBIY SOHAGA OID QARASHLARI, QATAG‘ON ETILGAN MILLIY HARBIY KADRLAR VA IKKINCHI JAHON URUSHIDA O‘ZBEKISTONLIKLARNING JASORATI

Xamrakulov O‘tkirjon Maxmudovich
Farg‘ona davlat universiteti Harbiy ta’lim fakulteti mustaqil tadqiqotchi
+998979656050
ORCID.ID 0009-0009-3582-8012
Email: hamrakulovutlirzon@gmail.com
To‘lanboyev Javohir Jaloliddin o‘g‘li
Abdurasulov Azizbek Abdusalom o‘g‘li
Shavkatjonov Bexruzbek Sarvarbek o’g’li
Farg‘ona davlat universiteti Harbiy ta’lim fakulteti 2-3 bosqich talabalari

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr birinchi yarmidagi O‘zbekiston va Turkiston tarixining o‘zaro uzviy bog‘liq uch muhim yo‘nalishi: jadidlarning milliy davlatchilik va harbiy sohaga oid qarashlari, sovet tuzumi davrida milliy harbiy kadrlarning shakllanishi hamda ularning 1930-yillardagi siyosiy qatag‘onlarga uchrashi, shuningdek, Ikkinchi jahon urushida o‘zbekistonlik jangchilar va front orti mehnatkashlarining jasorati tarixiy-qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Jadidchilik faqat ma’rifiy harakat sifatida emas, balki jamiyatni modernizatsiya qilish, milliy davlatchilik institutlarini shakllantirish va Vatan mudofaasini ta’minlay oladigan zamonaviy avlodni tarbiyalashga yo‘naltirilgan konseptual harakat sifatida ko‘rib chiqiladi. Turkiston Muxtoriyati, Buxoro va Xorazmdagi siyosiy jarayonlarda milliy qurolli kuchlar, harbiy maktablar va mahalliy harbiy mutaxassislarni tayyorlash masalalarining o‘rni ochib beriladi.*

Shuningdek, 1937–1938-yillardagi “Katta terror” davrida o‘zbek milliy harbiy kadrlariga qarshi amalga oshirilgan repressiyalar Mirkomil Mirsharopov va 19-O‘zbek tog‘-otliq diviziyasi misolida tahlil qilinadi. Ikkinchi jahon urushi yillaridagi safarbarlikning yangilangan statistikasi, Sobir Rahimov, Qo‘chqor Turdiyev, Mamadali Topvoldiyev singari yurtdoshlarimizning jangovar faoliyati hamda O‘zbekistonning front ortidagi strategik va insonparvarlik hissasi yoritiladi. Tadqiqot natijasida ma’rifat, milliy o‘zlik, harbiy-professional tayyorgarlik, tarixiy xotira va vatanparvarlik o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: *jadidchilik, Turkiston, milliy armiya, harbiy ta’lim, milliy harbiy kadrlar, Mirkomil Mirsharopov, Sobir Rahimov, qatag‘on, “Katta terror”, Ikkinchi jahon urushi, jasorat, vatanparvarlik, tarixiy xotira.*

Kirish

XIX asr oxiri va XX asrning birinchi yarmidagi Turkiston tarixi milliy o‘zlikni anglash, ma’rifatparvarlik, davlatchilik, mustamlakachilikka munosabat, siyosiy qatag‘on va jahon urushi singari murakkab jarayonlarning o‘zaro tutashgan davridir. Mazkur tarixni faqat alohida siyosiy voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki milliy tafakkur va Vatan himoyasi haqidagi qarashlarning rivojlanish jarayoni sifatida o‘rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Jadidchilik dastlab yangi usuldagi maktab, zamonaviy fanlar, matbuot, teatr va ma’rifat orqali jamiyatni isloh qilish harakati sifatida maydonga chiqqan bo‘lsa-da, XX asr boshlaridagi siyosiy o‘zgarishlar uning maqsadlarini kengaytirdi. Jadid ziyolilari uchun taraqqiyot masalasi asta-sekin milliy davlatchilik, siyosiy huquq, boshqaruv, xavfsizlik va Vatan mudofaasi masalalari bilan chambarchas bog‘landi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham jadidchilik faqat pedagogik-ma’rifiy oqim emas, balki milliy identiklik va modernizatsiya bilan bog‘liq keng ko‘lamli ijtimoiy-siyosiy loyiha sifatida baholanmoqda [1].

1917-yildan keyingi tarixiy sharoit milliy davlatchilikni amalda qurish masalasini kun tartibiga olib chiqdi. Davlatning mavjudligi uning hududi va aholisini himoya qiluvchi xavfsizlik institutlarisiz mumkin emas edi. Shu sababli Turkiston Muxtoriyati va keyinchalik Buxoro hamda Xorazmdagi siyosiy jarayonlarda milliy qo‘shin, harbiy maktab, mahalliy qo‘mondonlik kadrlarini tayyorlash masalasi alohida ahamiyat kasb etdi.

Biroq 1920–1930-yillarda shakllangan milliy harbiy kadrlarning bir qismi keyinchalik sovet siyosiy repressiyalari qurboniga aylandi. Bu holat harbiy-professional tajribaning tabiiy davomiyligiga jiddiy zarar yetkazdi. Shunga qaramay, Ikkinchi jahon urushi boshlangach, O‘zbekiston aholisi mislsiz miqyosda safarbar etildi va o‘zbekistonlik harbiylar frontning ko‘plab yo‘nalishlarida katta jasorat ko‘rsatdilar.

Shu jihatdan maqolaning **maqsadi** - jadidlarning harbiy sohaga oid qarashlari, milliy harbiy kadrlarning shakllanishi va qatag‘on qilinishi hamda Ikkinchi jahon urushida o‘zbekistonliklarning jasoratini tarixiy vorislik, milliy o‘zlik va vatanparvarlik fenomenlari doirasida kompleks tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotda tarixiylik, tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy, retrospektiv hamda manbalarni tanqidiy solishtirish usullaridan foydalanildi.

1. JADIDCHILIK VA VATAN MUDOFAASI G‘OYASINING SHAKLLANISHI

Jadidlarning tarixiy xizmatini faqat yangi usul maktablarini tashkil etish bilan chegaralash ularning qarashlarini tor doirada talqin qilishga olib keladi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy va boshqa ma’rifatparvarlar nazarida millat taraqqiyoti bilimli, intizomli, jismonan va ma’nan barkamol avlodni tarbiyalash bilan bog‘liq edi.

Ularning konsepsiyasida ta’lim shaxsiy muvaffaqiyat vositasi emas, balki millatning o‘z kelajagini mustaqil belgilash salohiyatini oshiruvchi ijtimoiy institut sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, Vatan himoyasi uchun zarur bo‘lgan bilim, intizom, tashkilotchilik, jismoniy tayyorgarlik va fidoyilik jadid pedagogik qarashlarining mantiqiy davomi hisoblanadi.

Jadidlar faoliyati Rossiya imperiyasi parchalanishi natijasida yuzaga kelgan 1917-yilgi siyosiy vaziyatdan keyin yangi bosqichga ko‘tarildi. Ma’rifiy yangilanish bilan cheklangan dastur siyosiy o‘zini o‘zi boshqarish va muxtoriyat masalalari bilan to‘ldirildi. Jadid matbuotida Turkiston Muxtoriyatini himoya qila oladigan milliy qurolli tuzilma masalasi ham muhokama qilingan. Zamonaviy tadqiqotlarda Turkiston Muxtoriyati davrida milliy armiya tashkil etish masalasi jadid matbuotining muhim mavzularidan biri bo‘lganligi qayd etiladi [2].

Bu holat muhim nazariy xulosaga olib keladi:

ma’rifat → milliy ong → siyosiy mas’uliyat → davlatchilik → Vatan mudofaasi.

Demak, jadidlarning harbiy qarashlarini ularning umumiy milliy taraqqiyot konsepsiyasidan ajratib o‘rganib bo‘lmaydi.

2. Milliy armiya va harbiy ta’lim haqidagi qarashlar

1917–1920-yillardagi jarayonlar jadidlarning davlat xavfsizligi haqidagi nazariy qarashlarini amaliy ehtiyojga aylantirdi. Milliy davlatni barpo qilish uchun boshqaruv organlari bilan bir qatorda xavfsizlik va harbiy tuzilmalarni yaratish zarur edi. Tarixchi E.G. Radjapovning arxiv materiallariga asoslangan tadqiqotida Turkistondagi taraqqiyparvar kuchlar milliy armiya hamda harbiy maktablarni tashkil etishga intilgani, bunda tatar-boshqird va turkiyalik harbiy mutaxassislarning tajribasidan foydalanilganligi ko‘rsatiladi [3].

Ayniqsa, yoshlarni jismoniy va harbiy jihatdan tayyorlashga qaratilgan “Izchilar to‘dasi”, “Temur”, “Turon kuchi”, “Turk kuchi” kabi tuzilmalarning paydo bo‘lishi e’tiborga molik. Ayrim maktablarda gimnastika va harbiy tayyorgarlikka oid mashg‘ulotlar yo‘lga qo‘yilgan. Tadqiqotlarda bu tuzilmalarning vazifalari yoshlarni jismonan chiniqtirish, intizom va jamoaviylikka o‘rgatish, zarur harbiy ko‘nikmalarni shakllantirish bilan bog‘langani ko‘rsatiladi [3].

Bu jarayonni zamonaviy terminologiya bilan ifodalaganda, jadidlar yoshlarning: intellektual tayyorgarligi; ma’naviy-axloqiy barqarorligi; jismoniy chiniqqanligi; tashkiliy intizomi; Vatan va millat oldidagi mas’uliyati bir-biridan ajralmasligini anglaganlar.

Shu sababli jadidlarning harbiy sohaga oid qarashlari “qurollanish” g‘oyasining o‘zi bilan cheklanmaydi. Ular uchun kuchli mudofaa tizimining negizida avvalo **bilimli inson va professional milliy kadr** turishi kerak edi.

3. Buxoro tajribasi va professional harbiy kadrlarni tayyorlash

1920-yilda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil topishi harbiy tizimni yangidan shakllantirish ehtiyojini yuzaga keltirdi. Mahalliy professional kadrlar yetishmasligi sababli tajribali mutaxassislarni jalb qilishga ehtiyoj paydo bo‘ldi.

Tarixiy tadqiqotlarga ko‘ra, Buxoroda qurolli kuchlarni shakllantirish va harbiy ta’limni tashkil qilishda Usmonli turk harbiy mutaxassislarining tajribasidan foydalanilgan. Ali Rizobey singari zobitlarning harbiy boshqaruv va ta’lim tizimiga jalb qilinishi bu yo‘nalishdagi amaliy harakatlardan biri edi [3].

Bunda ikki omil muhim edi.

Birinchidan, milliy armiya zamonaviy harbiy bilimga ega professional zobitlar korpusisiz shakllana olmasligi tushunilgan.

Ikkinchidan, harbiy ta’lim xorijiy tajribani mexanik ravishda ko‘chirish emas, balki uni mahalliy sharoit, til, madaniyat va milliy manfaatlarga moslashtirish orqali rivojlantirilishi ko‘zlangan.

Shunday qilib, XX asr boshidagi jadid harbiy tafakkurida quyidagi konseptual formula shakllanganini kuzatish mumkin:

Milliy davlatchilik- milliy manfaat - zamonaviy -ta’lim - professional harbiy kadr - milliy mudofaa salohiyati –

4. MILLIY HARBIY KADRLARNING SHAKLLANISHI

Sovet hokimiyati o‘rnatilgach, Turkistondagi milliy harbiy tuzilmalar yangi siyosiy tizimga moslashtirildi. Qizil Armiya tarkibida milliy qismlarning tashkil etilishi bir tomondan markaziy hokimiyatning harbiy-siyosiy manfaatlariga xizmat qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan mahalliy aholining professional harbiy tayyorgarlik olishi uchun imkoniyat yaratdi.

O‘zbek harbiy qismlari, otliq polklar va keyinchalik tog‘-otliq diviziyalarida mahalliy zobitlar avlodi shakllandi. Ular zamonaviy harbiy taktika, qo‘shinlarni boshqarish, otliq qo‘shinlar faoliyati, shtab xizmati va jangovar tayyorgarlik bo‘yicha tajriba orttirdilar.

Bu avlod vakillaridan biri **Mirkomil Mirsharopov** edi. U milliy harbiy qismlarning shakllanishida faol ishtirok etgan va o‘zbek harbiy kadrlarining yetuk vakillaridan biri darajasiga ko‘tarilgan.

Keyinchalik Ikkinchi jahon urushida general-mayor sifatida tanilgan **Sobir Rahimov** ham ana shu professional harbiy muhitda shakllangan. U Boku Birlashgan harbiy maktabida tahsil olib, o‘zbek otliq qismlarida xizmat qilgan va 19-O‘zbek tog‘-otliq diviziyasi tizimida faoliyat yuritgan [4].

Demak, 1920–1930-yillar harbiy kadrlar tayyorlash tizimi tarixida ziddiyatli davr hisoblanadi. Sovet siyosiy tizimi milliy qismlarni o‘z maqsadlariga bo‘ysundirgan bo‘lsa-da, ayni vaqtda shu qismlar ichidan professional o‘zbek zobitlarining yangi avlodi yetishib chiqdi.

“KATTA TERROR” VA O‘ZBEK MILLIY HARBIY ELITASINING QATAG‘ON QILINISHI

1937–1938-yillardagi ommaviy siyosiy repressiyalar SSSR tarixining eng fojiali sahifalaridan biridir. Qatag‘on davlat va partiya arboblari, ziyolilar, olimlar, din vakillari bilan bir qatorda professional harbiy xizmatchilarni ham qamrab oldi.

Harbiy sohadagi repressiyaning alohida xavfli tomoni shundaki, u uzoq yillar davomida tayyorlangan tajribali qo‘mondonlik kadrlarini yo‘qotishga olib keldi. Sovet miqyosida 1937–1938-yillardagi harbiy “tozalashlar” professional ofitserlar korpusiga jiddiy zarba bergani tarixshunoslikda keng tadqiq etilgan [5].

O‘zbekistonda ham milliy harbiy kadrlar siyosiy ayblovlar nishoniga aylandi. E.G. Radjapov tadqiqotida 19-O‘zbek tog‘-otliq diviziyasining bir qator harbiy xizmatchilari “Katta terror” davrida repressiya qilinganligi ko‘rsatiladi [6].

Mirkomil Mirsharopov fojiasi

Milliy harbiy kadrlar qatag‘onining eng yorqin misollaridan biri Mirkomil Mirsharopov taqdiridir.

U Xorazmda harbiy ishlar bilan bog‘liq lavozimlarda, alohida o‘zbek otliq polkida va o‘zbek tog‘-otliq diviziyasida mas’ul vazifalarda faoliyat yuritgan. 1937-yilda hibsga olinib, unga “millatchilik” va O‘zbekistonni SSSR tarkibidan ajratishga intilish mazmunidagi og‘ir siyosiy ayblovlar qo‘yildi. Keyinchalik Mirsharopov va bir guruh o‘zbek harbiylari qatl qilindi [6; 7].

Bu hodisani faqat bir shaxsning fojiasi sifatida baholash yetarli emas. Chunki professional harbiy kadrning tayyorlanishi uzoq vaqt, tajriba va resurs talab qiladi. Tajribali komandirlarning siyosiy sabablar bilan tizimdan chiqarilishi milliy harbiy maktabning institutsional xotirasiga zarar yetkazdi.

Sobir Rahimovning tarjimai holi ham mazkur davrning murakkabligini aks ettiradi. U 1938-yilda armiya safidan chetlatilgan, keyinchalik yana xizmatga qaytgan. Urush yillarida esa uning professional salohiyati to‘liq namoyon bo‘ldi.

Tarixiy paradoks

Bu yerda tarixiy jihatdan muhim paradoks mavjud:

1. 1937–1938: tajribali harbiy kadrlarning qatag‘on qilinishi

2. 1939–1940: xalqaro harbiy xavfning keskin kuchayishi.

3. 1941: keng ko‘lamli urush boshlanishi.

Natija: professional komandirlar va jangovar tajribaga ehtiyojning keskin ortishi.

Shu sababli qatag‘onlarning oqibatlarini faqat siyosiy yoki ma’naviy yo‘qotish bilan o‘lchash mumkin emas. Ular davlatning professional harbiy kadrlar salohiyatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

IKKINCHI JAHON URUSHIDA O‘ZBEKISTONLIKLARNING ISHTIROKI: YANGILANGAN STATISTIKA

Ikkinchi jahon urushida O‘zbekiston xalqining ishtiroki haqidagi statistik ma’lumotlar mustaqillik davrida yangi arxiv hujjatlari asosida aniqlashtirildi.

Ilgari O‘zbekistondan urushga qariyb **1,5 million kishi** safarbar etilgan deb hisoblangan. Keyingi tadqiqotlarda esa bu ko‘rsatkich **1 million 951 mingga yaqin**

bo‘lgani aniqlangan [8]. 2025-yildagi rasmiy hujjatda mazkur miqdor “2 millionga yaqin” deb umumlashtiriladi [9].

Urush arafasidagi O‘zbekiston aholisi taxminan 6,5 million kishi bo‘lganini hisobga olganda, safarbarlik ko‘lami nihoyatda katta edi.

Yangilangan rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra:

Ko‘rsatkich	Miqdor
Frontga safarbar etilganlar	≈ 1 951 000
Halok bo‘lganlar	538 000 dan ortiq
Bedarak yo‘qolganlar	158 000 dan ortiq
Jangovar orden va medallar bilan taqdirlanganlar	≈ 214 000
Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo‘lganlar	301
“Slava” ordenining uchala darajasiga sazovor bo‘lganlar	70

[8–10]

Mazkur raqamlar O‘zbekistonning urushdagi ishtiroki faqat ayrim qahramonlarning faoliyati emas, balki butun jamiyatni qamrab olgan ulkan tarixiy safarbarlik bo‘lganini ko‘rsatadi.

7. O‘ZBEKISTONLIK JANGCHILARNING FRONTDAGI JASORATI

O‘zbekistonlik jangchilar Moskva, Leningrad, Stalingrad, Kavkaz, Ukraina, Belarus, Boltiqbo‘yi, Polsha va Germaniya yo‘nalishlaridagi janglarda qatnashganlar. Ularning jasorati turli harbiy mutaxassislik va jangovar sharoitlarda namoyon bo‘ldi.

Sobir Rahimov – professional qo‘mondonlik timsoli

Sobir Rahimovning harbiy faoliyati milliy harbiy kadrlarning professional salohiyatini namoyon qiluvchi yorqin misoldir.

1941-yildan frontda bo‘lgan Rahimov polk va diviziya darajasidagi qo‘mondonlik lavozimlarida xizmat qildi. 1943-yilda unga general-mayor harbiy unvoni berildi. U Kavkaz uchun janglarda, keyinchalik Belarus va Polsha hududlaridagi operatsiyalarda qo‘shinlarga qo‘mondonlik qildi.

1944–1945-yillarda uning qo‘mondonligidagi 37-gvardiyachi o‘qchi diviziyasi Sharqiy Yevropadagi janglarda qatnashdi. Sobir Rahimov 1945-yil mart oyida Dansig — hozirgi Gdansk shahri uchun olib borilgan janglar vaqtida og‘ir yaralanib, vafot etdi. Keyinchalik unga Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi [4; 11].

Rahimovning tarixiy ahamiyati faqat uning general darajasiga ko‘tarilganida emas. Uning hayot yo‘li XX asr boshlarida shakllana boshlagan professional milliy harbiy kadrlar an’anasi urushning eng og‘ir sharoitlarida qanday salohiyatga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Qo‘chqor Turdiyev – jangovar tashabbus va shaxsiy jasorat namunasi

Andijonlik Qo‘chqor Turdiyev urushning dastlabki og‘ir davridayoq jasorat ko‘rsatgan o‘zbekistonlik jangchilardan edi.

1941-yil kuzidagi janglarda u dushman mudofaa nuqtalariga qarshi harakatlarda alohida jasorat ko‘rsatgan. 1942-yil 27-martda unga Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi. Rasmiy manbalarda u Ikkinchi jahon urushidagi ushbu yuksak unvonga sazovor bo‘lgan dastlabki o‘zbek jangchilaridan biri sifatida qayd etiladi [12]. Turdiyev jasoratining mazmuni shaxsiy mardlik bilan bir qatorda, murakkab jangovar vaziyatda tashabbus ko‘rsatish va bo‘linmaning oldinga siljishiga sharoit yaratishida namoyon bo‘lgan.

Mamadali Topvoldiyev – partizanlik harakatidagi jasorat

Farg‘ona viloyatining Rishton hududida tug‘ilgan Mamadali Topvoldiyevning jangovar faoliyati o‘zbekistonliklarning dushman ortidagi qarshilik harakatlarida ham faol qatnashganini ko‘rsatadi. Urush boshida qurshovda qolgan Topvoldiyev keyinchalik Belarusdagi partizan harakatiga qo‘shildi. “Kazbek” laqabi bilan tanilgan jangchi razvedka va diversiya operatsiyalarida qatnashib, partizan bo‘linmalaridan birida qo‘mondonlik vazifasini bajardi. Uning jangovar xizmatlari 1944-yilda Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni bilan taqdirlandi [13].

Sobir Rahimov, Qo‘chqor Turdiyev va Mamadali Topvoldiyevning faoliyati o‘zbekistonliklarning urushdagi ishtiroki turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi:

Rahimov - professional harbiy qo‘mondonlik; Turdiyev - bevosita jang maydonidagi tashabbus va jasorat; Topvoldiyev - dushman ortidagi partizanlik va razvedka faoliyati.

FRONT ORTIDAGI O‘ZBEKISTON: MEHNAT VA INSONPARVARLIK JASORATI

Urush tarixini faqat frontdagi harakatlar bilan cheklash ilmiy jihatdan to‘liq bo‘lmaydi. Chunki frontning jangovar qobiliyati front ortidagi sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport, tibbiyot va aholi mehnatiga bevosita bog‘liq edi.

Urush yillarida O‘zbekiston front ortidagi muhim iqtisodiy hududlardan biriga aylandi. Respublika hududiga **170 dan ortiq evakuatsiya qilingan korxona** ko‘chirildi. Bu ishlab chiqarish quvvatlarining saqlanib qolishi va mudofaa ehtiyojlari uchun zarur mahsulotlarni yetkazib berishga xizmat qildi [14].

O‘zbekiston xalqining insonparvarlik jasorati ham alohida tarixiy ahamiyatga ega. Urush hududlaridan respublikaga **1,5 milliondan ortiq kishi**, jumladan, **250 mingdan ortiq bola** evakuatsiya qilinganligi haqidagi ma’lumotlar rasmiy manbalarda qayd etiladi [14].

Mahalliy aholi og‘ir iqtisodiy sharoitga qaramasdan, ko‘chirilgan oilalar va bolalarni o‘z bag‘riga oldi.

Shuning uchun O‘zbekistonning urushdagi hissasini uch tarkibiy yo‘nalishda baholash maqsadga muvofiq:

Jangovar jasorat + mehnat jasorati + insonparvarlik = o‘zbekiston xalqining umumiy tarixiy hissasi

JADIDLAR G‘OYASI, QATAG‘ON QURBONLARI VA URUSH QAHRAMONLARI O‘RTASIDAGI TARIXIY VORISLIK

Mazkur uch tarixiy hodisa turli davrlarga tegishli bo‘lsa-da, ularni birlashtirib turadigan asosiy aksiologik tushuncha - **Vatan va xalq oldidagi mas’uliyat**dir.

Jadidlar millatni taraqqiy ettirishning eng asosiy vositasi sifatida bilim va tarbiyani ko‘rdilar. Ularning milliy davlatchilik haqidagi qarashlari davlat xavfsizligi va professional harbiy kadr masalasini tabiiy ravishda kun tartibiga olib chiqdi.

1920–1930-yillarda milliy harbiy kadrlar avlodi shakllandi. Ammo totalitar siyosiy mexanizm ularning bir qismini “ishonchsiz”, “millatchi” yoki “xalq dushmani” kabi siyosiy ayblovlar asosida yo‘q qildi.

Oradan bir necha yil o‘tib, Ikkinchi jahon urushi boshlanishi professional harbiy bilim va tajribaning qanchalik zarurligini yana bir bor ko‘rsatdi. Sobir Rahimov singari professional qo‘mondonlarning jangovar faoliyati buning yorqin isbotidir.

Bu jarayon quyidagi tarixiy-mantiqiy model orqali ifodalanishi mumkin:

Jadid ma’rifati - milliy o‘zlik va vatanparvarlik - milliy davlatchilik g‘oyasi - professional harbiy kadr tayyorlash - qatag‘on va tarixiy uzilish - ikkinchi -jahon urushi sinovi - jangovar jasorat va fidoyilik tarixiy xotira

ZAMONAVIY HARBIY-VATANPARVARLIK TARBIYASI

Ushbu model tarixiy xotiraning oddiy retrospektiv bilim emasligini ko‘rsatadi. Tarixiy xotira o‘tmish tajribasini zamonaviy avlodning ma’naviy va fuqarolik pozitsiyasiga aylantiradigan ijtimoiy mexanizmdir.

JADID MEROSI VA ZAMONAVIY HARBIY-VATANPARVARLIK TA’LIMI

Bugungi harbiy ta’limda jadidlarning merosidan foydalanish ularning ayrim fikrlarini shunchaki takrorlash bilan cheklanmasligi lozim. Asosiy vazifa ularning metodologik tamoyillarini zamonaviy sharoitga moslashtirishdir.

Jadid tafakkuridan quyidagi prinsiplarni ajratish mumkin:

1. **Bilim va mudofaa salohiyati birligi.** Zamonaviy harbiy xizmatchi nafaqat jismonan, balki intellektual jihatdan ham yuqori tayyorgarlikka ega bo‘lishi kerak.
2. **Milliy o‘zlik va professional kompetensiya uyg‘unligi.** Milliy qadriyatlarga sadoqat zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarni egallashga qarama-qarshi emas.
3. **Tarixiy xotira orqali vatanparvarlikni shakllantirish.** Qahramonlik tarixini o‘rganish shaxsda burch, mas’uliyat va fidoyilik tushunchalarining shakllanishiga xizmat qilishi mumkin.
4. **Tanqidiy tarixiy tafakkur.** Qatag‘on tarixini o‘rganish yoshlarga nafaqat qurbonlarni xotirlash, balki qonun ustuvorligi, inson qadr-qimmati va adolatning ahamiyatini anglash imkonini beradi.
5. **Harbiy-professional uzluksizlik.** Milliy harbiy maktab tarixini o‘rganish bugungi ofitser va talabaga o‘z kasbiy faoliyatini uzoq tarixiy an’ananing davomi sifatida tushunishga yordam beradi.

Mudofaa vazirligi tizimida ham jadid merosining harbiy ta’lim va ma’naviy-ma’rifiy tayyorgarlik bilan bog‘liq jihatlariga e’tibor qaratilmoqda. Xususan, Behbudiy va boshqa jadidlarning ilm-ma’rifat, millat taraqqiyoti va Vatanga xizmat haqidagi qarashlari harbiy xizmatchilar tarbiyasida tarixiy-ma’naviy manba sifatida yoritilmoqda [15].

MUHOKAMA

O‘tkazilgan tahlil jadidlarning harbiy sohaga oid qarashlarini alohida “harbiy doktrina” shaklida emas, balki ularning umumiy modernizatsion konsepsiyasi tarkibida baholash maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi.

Jadidlar uchun millatning xavfsizligi uch asosga tayanardi:

ma’rifat — tashkilotchilik — milliy mas’uliyat.

Shu jihatdan ularning qarashlarida zamonaviy xavfsizlik konsepsiyalariga yaqin bo‘lgan muhim tamoyilni ko‘rish mumkin: davlatning kuchi faqat qurol-yarog‘ miqdori bilan emas, balki inson kapitali, ta’lim sifati va jamiyatning umumiy safarbarlik salohiyati bilan ham belgilanadi.

Milliy harbiy kadrlarning 1937–1938-yillardagi qatag‘oni esa mazkur kapitalning bir qismini yo‘qotishga olib keldi. Bu holat tarixiy taraqqiyotdagi institutsional uzilish sifatida baholanishi mumkin.

Ikkinchi jahon urushi tajribasi esa o‘z navbatida Vatan himoyasi tushunchasining faqat harbiy xizmatchiga tegishli emasligini namoyon etdi. Jangchi frontda, ishchi zavodda, dehqon dalada, shifokor gospitalda, oddiy oila esa evakuatsiya qilingan bolalarni o‘z bag‘riga olib umumiy g‘alabaga hissa qo‘shgan.

Shunday qilib, **vatanparvarlikning ijtimoiy-falsafiy mohiyati shaxsiy hissiyotdan ijtimoiy mas’uliyat va amaliy faoliyat darajasiga ko‘tariladi.**

XULOSA. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, jadidlarning harbiy sohaga oid qarashlari ularning ma’rifatparvarlik, milliy uyg‘onish va davlatchilik konsepsiyasining mantiqiy tarkibiy qismi bo‘lgan. Milliy davlat barpo etish g‘oyasi tabiiy ravishda uning xavfsizligini ta’minlovchi professional harbiy tizimni shakllantirish masalasini yuzaga chiqargan.

Ikkinchidan, jadidlar va ularga yaqin taraqqiyparvar kuchlar yoshlarni jismoniy chiniqtirish, intizomli qilish, zamonaviy bilim berish hamda harbiy tayyorgarlik elementlarini joriy etishga intilganlar. Turkiston, Buxoro va boshqa hududlarda milliy harbiy maktab va kadrlarni shakllantirishga qaratilgan urinishlar buning amaliy ifodasi bo‘lgan.

Uchinchidan, 1920–1930-yillarda o‘zbek professional harbiy kadrlarining yangi avlodi shakllangan. Biroq 1937–1938-yillardagi siyosiy repressiyalar milliy harbiy elitaga katta zarar yetkazgan. Mirkomil Mirsharopov va uning safdoshlari taqdiri ushbu tarixiy fojianing yorqin misolidir.

To‘rtinchidan, Ikkinchi jahon urushi O‘zbekiston xalqi uchun nihoyatda og‘ir sinov bo‘ldi. Yangilangan arxiv ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistondan 1 million 951 mingga

yaqin kishi urushga safarbar etilgan, 538 mingdan ortiq yurtdoshimiz halok bo‘lgan, 158 mingdan ziyodi bedarak yo‘qolgan.

Beshinchidan, 214 mingga yaqin o‘zbekistonlik askar va ofitserning orden va medallar bilan taqdirlanishi, 301 yurtdoshimizning Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga, 70 nafarining “Slava” ordenining uchala darajasiga sazovor bo‘lishi xalqimizning urushdagi jangovar hissasining ko‘lamini namoyon etadi.

Oltinchidan, Sobir Rahimov, Qo‘chqor Turdiyev, Mamadali Topvoldiyev kabi qahramonlarning faoliyati vatanparvarlikning professional mahorat, tashabbus, jasorat, fidoyilik va burchga sadoqat kabi sifatlar bilan uyg‘unligini namoyon etadi.

Yettinchidan, O‘zbekiston xalqining front ortidagi mehnati va millionlab evakuatsiya qilingan kishilarni qabul qilishi vatanparvarlik fenomenining faqat harbiy emas, balki chuqur insonparvarlik mazmuniga ham ega ekanligini ko‘rsatadi.

Umumlashtirib aytganda, Jadidlarning milliy uyg‘onish g‘oyasi, qatag‘on etilgan milliy harbiy kadrlarning fojiali taqdiri va Ikkinchi jahon urushi qahramonlarining jasorati bir-biridan uzilgan tarixiy epizodlar emas. Ularni milliy o‘zlik, Vatan oldidagi mas’uliyat, professional tayyorgarlik va tarixiy xotiraning o‘zaro bog‘langan rivojlanish jarayoni sifatida o‘rganish zamonaviy harbiy-vatanparvarlik ta’limining ilmiy-metodologik asoslarini boyitadi.

1-Rasm

2-BOSQICH.
MILLIY DAVLATCHILIK VA MUDOFAA
— 1917–1920-yillar —
TURKISTON MUXTORIYATI
TURKISTON MUXTORIYATI
1917-yil 27-noyabr
Qo'qonda Turkiston Muxtoriyati e'lon qilindi.
Bu tarixiy voqea milliy davlatni barpo etish, xalq o'z taqdirini o'zi belgilash va hududni himoya
Xorazm
Buxoro
Samarqand viloyati
Farg'ona viloyati
Sirdaryo viloyati
TURKISTON
"Milliy davlatning mavjudligi uning hududi va aholisini himoya qiluvchi mustahkam kuch — milliy armiyasiz mumkin emas."
Jadid ziyolilari qarashlaridan
1 MILLIY ARMIYA G'OYASI
Milliy davlatni himoya qiluvchi qurolli kuch zarurligi ilgari surildi.
Armiya millat mustaqilligining kafolati sifatida qaraldi.
Yoshlarni harbiy va jismoniy jihatdan tayyorlash masalasi ko'tarildi.
"Kuchli millat — bu o'zini himoya qila oladigan, intizomli va bilimli millatdir."
Mahmudxo'ja Behbudiy
2 HARBIY MAKTABLAR
Milliy harbiy maktablarni tashkil etish masalasi muhokama qilindi.
Ta'lim dasturlarida harbiy bilim, intizom, jismoniy tarbiya va zamonaviy fanlarga e'tibor berildi.
Yoshlarni ofitserlik kasbiga tayyorlash milliy armiya qurishning asosiy sharti sifatida ko'rildi.
3 MAHALLIY HARBIY KADRLAR
Milliy harbiy qo'mondonlik kadrlarini tayyorlash zarurligi ta'kidlandi.
Mahalliy aholidan ofitser va mutaxassislar tayyorlash g'oyasi ilgari surildi.
Harbiy boshqaruv, logistika, aloqa va shtab ishi bo'yicha bilimli kadrlar yetishtirish maqsad qilindi.
4 XORIJIY HARBIY TAJRIBADAN FOYDALANISH
Usmonli turk, tatar-boshqird va boshqa mamlakatlar harbiy mutaxassislarining tajribasidan foydalanish ko'zda tutildi.
Zamonaviy harbiy ta'lim va boshqaruv tizimi mahalliy sharoitga moslashtirildi.
Xorijiy tajriba milliy kadrlar malakasini oshirish va harbiy tuzilmalarni qurishda muhim manba bo'ldi.
TARIXIY NATIJA:
Milliy ongning kuchayishi
Mudofaa tafakkurining shakllanishi
Professional harbiy kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yilishi
Xalqaro harbiy tajriba bilan aloqalarning kengayishi

2-Rasm

3-BOSQICH.
PROFESSIONAL MILLIY HARBIY KADRLAR
— 1920–1930-yillar —
O'zbek harbiy qismlari
(1920-yillar)
Sovet hokimiyati o'rnatilgach, Qizil Armiya tarkibida milliy harbiy qismlar tashkil etildi.
Otliq polklar
(1920-yillar o'rtalari)
Mahalliy an'ana va mintaqaning xususiyatlarini hisobga olgan holda otliq polklar shakllantirildi.
Tog'-otliq diviziyalari
(1920–1930-yillar)
O'zbek tog'-otliq diviziyalari tashkil etilib, ular tog'li hududlarda harakatlanish va maxsus jangovar tayyorgarlikka ega bo'ldi.
Professional zobitlar
(1930-yillar)
Harbiy maktablar va amaliy xizmat orqali mahalliy professional zobitlar avlodi yetishib chiqdi.
VAKILLARI
MIRKOMIL MIRSHAROPOV
(1897–1938)
Xorazmda harbiy ishlar bilan bog'liq lavozimlarda xizmat qilgan.
Alohida o'zbek otliq polki va 19-O'zbek tog'-otliq diviziyasida mas'ul vazifalarda bo'lgan.
Milliy harbiy kadrlarning yetakchi vakillaridan biri.
1937-yilda qatag'on qilinib, 1938-yilda qatl etildi.
SOBIR RAHIMOV
(1902–1945)
Boku Birlashgan harbiy maktabida tahsil olgan.
O'zbek otliq qismlarida xizmat qilgan.
19-O'zbek tog'-otliq diviziyasi tarkibida faoliyat yuritgan.
Keyinchalik general-mayor harbiy unvoniga ko'tarilgan, Ikkinchi jahon urushida mashhur qo'mondon sifatida tanishilgan.
BOSHQA YETUK KADRLAR
SULTONBEK QUDAYBERGANOV
O'zbek otliq qismlarida xizmat qilgan harbiy mutaxassis.
IBROHIM BEK
19-O'zbek tog'-otliq diviziyasi tarkibida faoliyat yuritgan.
ABDURAUF KARIMOV
Harbiy boshqaruv va shtab ishlarida tajriba to'plagan milliy kadr.
va boshqalar...
TARIXIY AHAMIYATI
Mahalliy harbiy kadrlar avlodi shakllandi.
Zamonaviy harbiy bilim va tajriba oshirildi.
Milliy harbiy maktabning asoslari yaratildi.
Respublika mudofaa salohiyatining poydevori mustahkamlandi.
Keyinchalik ko'plab kadrlar Ikkinchi jahon urushida o'z salohiyatini namoyon etdi.

3-Rasm

4-BOSQICH.
QATAG‘ON
— 1937–1938 —
MILLIY HARBIY KADRLARGA QARSHI SIYOSIY REPRESSION
“Siyosiy ayblovlar minglab begunoh insonlar taqdirini izdan chiqardi. Ular orasida tajribali milliy harbiy kadrlar ham bor edi.”
НКВД
1 SIYOSIY AYBLOVLAR
Millatchilik
Alohida Turon davlatini tuzishga intilish
Xalq dushmani
Josuslik
Sovet hokimiyatiga qarshilik
AYBLOV
Milliy harbiy kadrlar asossiz siyosiy ayblovlar — “millatchilik”, “ajralib chiqish harakati”, “josuslik” kabi soxta da’volar bilan hibsga olindi.
2 HARBIY “TOZALASHLAR”
НКВД
1937–1938-yillarda NKVD tomonidan harbiy qismlar, shtablar va harbiy maktablarda ommaviy hibslar amalga oshirildi. Ko‘plab ofitserlar sudsiz yoki soxta sudlarda qatl etildi, surgun qilindi.
3 TAJRIBALI MILLIY KADRLARNING YO‘QOTILISHI
MIRKOMIL MIRSHAROPOV (1897–1938)
IBROHIM BEK (?–1938)
SULTONBEK QUDAYBERGANOV (?–1938)
Ko‘plab tajribali milliy zobitlar, komandirlar va harbiy mutaxassislar qatag‘on qurboniga aylandi. Bu jarayon uzoq yillar davomida yetishtirilgan milliy harbiy elitani yo‘q qildi.
4 HARBIY-PROFESSIONAL VORISLIKKA ZARAR
Tajribali komandirlar avlodining uzilishi natijasida milliy harbiy maktabning tabiiy vorisligi izdan chiqdi. Bu esa kelajakda professional harbiy kadrlar tayyorlash jarayoniga jiddiy zarar yetkazdi.
ASOSIY OQIBATLAR
Yuzlab tajribali harbiy kadrlarning hayoti uzildi.
Milliy harbiy maktab rivojlanishi to‘xtab qoldi.
Harbiy-professional vorislikda katta uzilish yuz berdi.
Davlatning harbiy salohiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi.
“Qatag‘on — bu faqat shaxslar tragediyasi emas, balki millatning professional salohiyatiga berilgan katta zarbadir.”

4-Rasm

5-BOSQICH.
IKKINCHI JAHON URUSHI
— 1941–1945 —
O‘ZBEKISTONLIKLARNING JASORATI — BUYUK G‘ALABAGA ULKAN HISSA
“Ular Vatan uchun kurashdilar, biz esa ularning xotirasini asrashimiz — burchimiz.”
Jasorat mangu yashaydi!
Biz g‘alabani birga qozondik!
≈ 1 951 000 safarbar qilingan
O‘zbekistondan qariyb 2 million kishi frontga jo‘natildi.
538 000+ halok bo‘lgan
Vatan ozodligi yo‘lida 538 mingdan ortiq yurtdoshimiz qurbon bo‘ldi.
158 000+ bedarak yo‘qolgan
158 mingdan ortiq kishi bedarak yo‘qolgan hisoblanadi.
≈ 214 000 orden va medallar bilan taqdirlangan
214 mingga yaqin o‘zbekistonlik askar va ofitser jangovar orden va medallar bilan mukofotlangan.
301 Sovet Ittifoqi Qahramoni
301 nafar yurtdoshimiz eng oliy harbiy unvonga sazovor bo‘lgan.
70 “Slava” ordenining to‘liq kavaleri
70 nafar o‘zbekistonlik jangchi “Slava” ordenining uchala darajasiga sazovor bo‘lgan.
FRONTDAGI QAHRAMONLAR
SOBIR RAHIMOV (1902–1945)
General-mayor. Kavkaz, Belarus va Polsha hududlaridagi janglarda qo‘mondonlik qilgan. Sovet Ittifoqi Qahramoni.
QO‘CHQOR TURDIYEV (1914–1942)
Dastlabki o‘zbek Qahramonlaridan biri. 1942-yilda Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo‘lgan.
MAMADALI TOPVOLDIYEV (1910–1944)
Partizanlik harakatida ko‘rsatgan jasorati uchun Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo‘lgan. (“Kazbek” laqabi bilan tanilgan).
JANG MAYDONLARIDA
Moskva
Leningrad
Stalingrad
Kavkaz
Ukraina
Belarus
Polsha
Germaniya
FRONT ORTIDAGI O‘ZBEKISTON
170+ evakuatsiya qilingan korxona
1,5 million+ evakuatsiya qilingan aholi
250 ming+ bola
Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari front uchun ta’minot manbai bo‘ldi.
O‘zbekiston shifoxonalarida minglab yaradorlar davolandi.
Mahalliy aholi evakuatsiya qilingan oilalarni o‘z bag‘riga oldi.
TARIXIY AHAMIYATI
“O‘zbekiston xalqi frontda ham, mehnat frontida ham g‘alabaga munosib hissa qo‘shdi.”
— O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti
MANGU XOTIRAMIZDA
ULARNING JASORATI — BIZNING FAXRIMIZ!
“Hech narsa unutulmaydi, hech kim unutilmaydi.”

5-Rasm

TARIXIY NATIJA

MA’RIFAT + MILLIY O‘ZLIK + PROFESSIONALIZM + JASORAT + TARIXIY XOTIRA = ZAMONAVIY VATANPARVARLIK

IZOH VA ESLATMALAR

1. Jadidlarning “harbiy qarashlari” tushunchasi ularning yaxlit harbiy doktrina yaratganini anglatmaydi. Mazkur maqolada ularning milliy davlatchilik, jismoniy tarbiya, yoshlarni tashkil etish, milliy armiya va harbiy kadrlar tayyorlash bilan bog‘liq qarashlari umumlashtirilib shu atama ostida tahlil qilindi.

2. Ikkinchi jahon urushidagi safarbarlik bo‘yicha turli davr manbalarida raqamlar farqlanadi. Avvalgi hisoblarda qariyb 1,5 million kishi ko‘rsatilgan bo‘lsa, keyingi arxiv izlanishlari asosida 1 million 951 mingga yaqin kishi safarbar etilgani qayd qilindi. Shu sababli maqolada yangilangan ko‘rsatkich asosiy statistik ma’lumot sifatida olindi.

3. “Sovet Ittifoqi Qahramoni”, “Slava” ordeni va boshqa nomlar o‘sha davrning tarixiy mukofot tizimiga tegishli atamalar sifatida qo‘llanildi.

4. “Qatag‘on” tushunchasi maqolada sovet siyosiy tizimining hibs, majburiy jazolash, harbiy va davlat xizmatidan chetlashtirish, surgun va qatl bilan bog‘liq repressiv siyosatini ifodalash maqsadida ishlatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA ELEKTRON MANBALAR

1. Hamzaoğlu H. *Jadidism and the Formation of Uzbek National Identity: Education, Politics, and Modernization in Turkestan*. Journal of Balkan and Near Eastern Studies. 2026. Vol. 28, Issue 5. P. 890–908. DOI: 10.1080/19448953.2026.2633660.

2. Safarov A. *The Coverage of the National Army Issue in Jadid Press During the Establishment of the Turkestan Autonomy*. Research and Innovation Academy, 2026.

3. Radjapov E.G. *Participation of Tatar-Bashkir and Turkish Military Specialists in the Formation of the National Army in Turkestan*. Historical Ethnology. 2025. Vol. 10, No. 1. P. 35–45. DOI: 10.22378/he.2025-10-1.35-45.

4. “Sobir Rahimov”ga oid biografik va tarixiy materiallar. “Shon-sharaf” davlat muzeyi elektron materiallari.

5. Whitewood P. *Subversion in the Red Army and the Military Purge of 1937–1938*. Europe-Asia Studies. 2015. Vol. 67, No. 1. P. 102–122. DOI: 10.1080/09668136.2014.990708.

6. Radjapov E.G. *Repressions against the Elite of Uzbek National Servicemen during the “Great Terror”*. “O‘tmishga nazar / Взгляд в прошлое” ilmiy jurnali.

7. O‘zbekistonda sovet hokimiyatining qatag‘on siyosatiga oid zamonaviy tarixiy tadqiqotlar va arxiv ma’lumotlari.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. *Buyuk G‘alabaning 75 yilligi hamda Xotira va qadrlash kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutq*. 9-may, 2020.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-fevraldagi *“Ikkinchi jahon urushida qozonilgan g‘alabaning 80-yilligi hamda Xotira va qadrlash kuniga tayyorgarlik ko‘rish va munosib nishonlash to‘g‘risida”*gi qarori.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. *O‘zbekiston xalqiga bayram tabrigi*. Xotira va qadrlash kuniga bag‘ishlangan materiallar.

11. *Rahimov Sobir Umarovich (1902–1945)*. “Shon-sharaf” davlat muzeyi elektron tarixiy-biografik materiallari.

12. O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi. *O‘zbekning birinchi qahramoni. Millatning munosib o‘g‘loni* — Qo‘chqor Turdiyev haqidagi tarixiy material. 2026.

13. *Topivoldiyev Mamadali*. Ikkinchi jahon urushi qahramonlari elektron ma’lumotlar bazasi.

14. O‘zbekiston Respublikasining Ikkinchi jahon urushidagi hissasiga oid Prezident va davlat organlarining rasmiy tarixiy-statistik materiallari.

15. O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi. *Jadidlik g‘oyalari va zamonaviy harbiy ta’lim uyg‘unligi*. 29-may, 2025.

Elektron havolalar

Radjapovning milliy armiya va harbiy maktablar haqidagi tadqiqoti: https://doi.org/10.22378/he.2025-10-1.35-45

Hamzaoğluning jadidchilik va milliy identiklik haqidagi maqolasi: https://doi.org/10.1080/19448953.2026.2633660

O‘zbekiston Prezidentining 2020-yildagi Ikkinchi jahon urushi statistikasi keltirilgan nutqi: https://president.uz/oz/lists/view/3564

G‘alabaning 80-yilligiga bag‘ishlangan Prezident qarori: https://www.president.uz/oz/lists/view/7893

Mudofaa vazirligining jadidlar va zamonaviy harbiy ta’lim haqidagi materiali: https://gov.uz/oz/mudofaa/news/view/57808

Qo‘chqor Turdiyev haqidagi rasmiy material: https://gov.uz/oz/iiv/news/view/120258

Mamadali Topvoldiyev haqidagi ma’lumot: https://www.warheroes.uz/soviet/details/topivoldiyev-mamadali